

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ՄԵՆ

ԿՐՈՆԻ ԱՆՈՒՆՔՆԵՐԸ

Սկիզբը՝ 2022 թ. թիվ 2., է., 2023 թ. թիվ Բ.

ԳԼՈՒԽ Գ. ՎԵՐՋԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ՆԱԽԱՇԵՄԻՆ

«Ամենակարեւորն այն է, ինչ անտեսանելի է»¹:
Անտուան Սենտ-Էքզյուպերի

Այսպիսով, մենք կարող էինք համոզվել, որ աշխարհի ճանաչողությունը երեք հիմնական ուղղություններով ընթացող բարդ ու բազմակողմանի մի գործընթաց է: Եթե ենթադրենք, որ մարդը գործ ունի ոչ թե մտացածին իրողությունների, այլ՝ իրականության հետ, ապա ինքնաբերաբար ծագում է իմացության երեք տեսակներին համապատասխանող կեցության երեք կերպերի վերաբերյալ միտքը: Սակայն դրանցից (նկատի ունի իմացության երեք տեսակները՝ ծնթ. թրգմ.) ձրն է մարդկանց առավել մոտեցնում վերջնական իրականությանը²:

Այստեղ ակնհայտորեն բացառված է էմպիրիկ (փորձառական) ճանապարհը, քանի որ այն խորագնին կերպով չի ներթափանցում երեւույթների մակերեսից այն կողմ: Մտահայեցական մտածողությունը կարող է ավելին բացահայտել, սակայն այն իր բնույթամբ կենդանի հպում չի

¹ Սույն գրքի հեղինակը վերոնշյալ բնաբանը վերցրել է ֆրանսիացի գրող Ա. Սենտ-Էքզյուպերի «Փոքրիկ Իշխանը» (1943 թ.) պատմվածքից, որն աննշան կերպով տարբերվում է թե՛ ֆրանսերեն բնօրինակից եւ թե՛ 1958 թվականին Մոսկվայում հրատարակված ռուսերեն թարգմանությունից, ուստի շարադրանքում նույնությամբ պահպանելով եւ թարգմանելով հեղինակի վկայաբերած մեջբերումը՝ այստեղ ներկայացնում ենք հղման ֆրանսերեն բնագրի համապատասխան հատվածը. «L'essentiel est invisible pour les yeux» (տե՛ս ANTOINE DE SAINT-EXUPÉRY, Le Petit Prince, Gallimard, 1946, գլ. XXI, էջ 76, 78), այսինքն՝ «էականն անտեսանելի է հայացքի համար» (տե՛ս ԱՆՏՈՒԱՆ ԴԵ ՍԵՆՏ-ԷՔԶՅՈՒՊԵՐԻ, Փոքրիկ Իշխանը, Երեւան, 2018, գլ. 21-րդ, էջ 97՝ ծնթ. թրգմ.):

² Հեղինակը նկատի ունի Աստծուն կամ՝ աստվածային, հոգեւոր իրականությունը (ծնթ. թրգմ.):

ապահովում ճանաչելիի հետ: Աստծու գաղափարը ոչ այլ ինչ է, քան հասկացություն՝ Կեցությունից վերացարկված վերացական ինչ-որ բան:

Ժամանակին Պիեռ Սիմոն Լապլասն ասել է, որ ֆիզիկայի՝ իր տեսությունների [կառուցման] համար նա «Աստծու վարկածի»³ կարիքը չունի: Սակայն նույնիսկ եթե նա այլոց պես ապավիններ դրան, միեւնույն է, անսահմանորեն հեռու կմնար ճշմարիտ աստվածաճանաչողությունից, քանզի հավատի համար Աստված ամենեւին էլ «վարկած» չէ:

Կրոնի եւ բարոյականության խնդրին նվիրված իր աշխատության մեջ Բերգսոնը մատնացույց է արել, որ հավատի ակունքներն սկիզբ են առնում ոչ թե բանական մտահայեցողություններում, այլ՝ դրա հանճարների ու մարգարեների ներըմբռնողական բացահայտումներում⁴: Եւ իսկապես, եթե նույնիսկ բնությունը ճանաչելիս՝ մարդը մեծապես ապավինում է ներըմբռնողությանը, ապա այն առավելապես կարելոր է ինքնին Կեցության էությունը վերաբերող ոլորտում: Դեռեւս միջնադարյան մեծ մտածող Թոմաս Աքվինացին է ասել, որ եթե մարդու ուղին առ Աստված անցներ միայն փիլիսոփայական, վերացական մտածողության միջով, ապա հավատքը կդառնար ողորմելի փոքրամասնության բախտաբաժին: Գործնականում մենք տեսնում ենք, որ կրոնականությունը հատուկ է թե՛ անկիրթ հնդիկ գյուղացուն, թե՛ արդի գիտության գագաթնակետին կանգնած եւրոպացի գիտնականին: Սույնը տեղի է ունենում հենց այն պատճառով, որ հոգեւոր իմացությունը կենդանի ներըմբռնողության արդյունք է:

Ընդհանուր առմամբ, կրոնական փորձառությունը կարելի է սահմանել որպես վերապրում՝ կապված մեր կյանքում, ողջ մարդկային կեցության մեջ եւ բովանդակ տիեզերքում ինչ-որ Բարձրագույն Սկզբի

³ Ֆրանսիացի ֆիզիկոս, մաթեմատիկոս եւ աստղագետ Պիեռ Սիմոն Լապլասն այս խոսքերն արտաբերել է իր աշակերտի՝ Նապոլեոն Բոնապարտի հետ ունեցած զրույցի ընթացքում. «Ես շնորհավորեցի նրան [այսինքն՝ Լապլասին] իր աշխատության հրապարակման առթիվ եւ հարցրեցի, թե ինչու է Լապլասն մոտ պարբերաբար կրկնվող «Աստված» բառն ընդհանրապես բացակայում նրա երկրից: «Այն պատճառով, — պատասխանեց նա, — որ ես այդ վարկածի կարիքը չեմ ունեցել» [Հմմտ. բն.՝ «Je n'ai pas eu besoin de cette hypothèse»]» (առավել մանրամասն տես F. ANTOIN, Mémoires, Paris, 1825, t. 1, էջ 282): Հավանաբար, խոսքը վերաբերել է Լապլասի «Երկնային Մեխանիկա» աշխատությանը, որը նա երկու անգամ՝ 1799 թ. հոկտեմբերին, իսկ հետո՝ 1802 թ. նոյեմբեր ամսին, ուղարկել է Նապոլեոն Բոնապարտին (տես NAPOLEON I, Correspondance, Paris, 1861, vol. 6, էջ 1, եւ vol. 8, էջ 110: Հմմտ. տես նաեւ К. В. ДУШЕНКО, Всемирная история в изречениях и цитатах, Москва, 2008, էջ 245՝ ծնթ. թրգմ.):

⁴ SÉAN H. BERGSON, Les deux sources de la morale et de la religion, Paris, 1969, էջ 101:

իրական ներկայությամբ զգայության հետ, որն ուղղորդում է իմաստավորում է ինչպես տիեզերքի, այնպես էլ մեր սեփական գոյությունը: Այս զգացողությունը տրվում է անմիջական «տեսողունակության» գործադրմամբ, որը լի է այնպիսի ներքին վստահությամբ, ինչպիսին հատուկ է սեփական «ես»-ի տեսլականին: Եւ միայն բանական իմաստավորման միջով անցնելով՝ իր իսկ բնույթով աննկարագրելի սույն փորձառությունը բյուրեղանում է հասկացություններում եւ խորհրդանշաններում:

Հեղինական աշխարհի նշանավոր փիլիսոփաներից մեկը՝ Պլոտինոսը, վերոնշյալի առնչությամբ ասել է հետեւյալը. «Երբ մենք տեսնում ենք Աստծուն, տեսնում ենք Նրան ո՛չ թե բանականությամբ, այլ՝ առավել բարձր ինչ-որ բանով, քան բանականությունն է»⁵: Առանց այդ կենդանի մտահայեցության եւ կենդանի հավատի Աստծու մասին յուրաքանչյուր պատկերացում վերածվում է անշունչ ուրվագծի:

* * *

Ամերիկացի հոգեբան Ուիլյամ Ջեյմսը կրոնական փորձառության բնույթին ու առանձնահատկություններին նվիրված կարեւոր մի ուսումնասիրություն է կատարել: Իր իսկ խոստովանությամբ, չունենալով անձնական խորհրդապաշտական շնորհալիություն՝ միստիկական ներմբռնողությանը նա մոտեցել է որպես անաչառ հետազոտող: Ջեյմսը «հոգեբանական փաստաթղթերից» կազմված բազմաբովանդակ նյութեր է հավաքել, իսկ իր «կրոնական փորձառության բազմազանությունը» գրքում շատագուցակ է կրոնական արժեհամակարգը⁶:

Նրա վկայակոչած փաստաթղթերում կան տարբեր մարդկանց՝ սեփական կրոնական վերապրումները տպավորելու, արտացոլելու փորձերի հիանալի օրինակներ: Միեւնույն ժամանակ, նյութերի ընտրության հարցում Ջեյմսը չի սահմանափակվել ո՛չ տարածությամբ, ո՛չ էլ՝ ժամանակով:

⁵ СЕУ ПЛОТИН, Избранные Тракаты: в 2 томах, т. 2 (кн. VI), Москва: РМ, 1994, VI, 9, 10 (ծնթ. թրգմ.):

⁶ СЕУ W. JAMES, The Varieties of Religion Experience: a study in Human Nature, London, 1902. *ուսերեն թարգմանությունը՝* У. ДЖЕЙМС, Многообразие религиозного опыта: исследование человеческой природы, пер. с франц., Москва, 1910: *Ուիլյամ Ջեյմսի աշխատությունների մասին առավել մանրամասն տե՛ս* Э. БУТРУ, Уильям Джеймс и религиозный опыт, Москва, 1908, եւ В. ЭРН, Размышления о прагматизме, в кн.: В. ЭРН, Борьба за Логос, Москва, 1911, էջ 1 շրնկ., *ինչպես նաեւ՝* Н. ШЕМЕЛИН, Религиозно-философские воззрения У. Джеймса, Харьков, 1911, *ու* Л. ШЕСТОВ, Логика религиозного творчества, Собрание сочинений, т. VI, Санкт-Петербург, 1911, էջ 291–304:

վերջինիս հավաքագրած վկայությունները պատկանում են տարբեր դարաշրջանների, երկրների ու ժողովուրդների մարդկանց: Դրանք պերճախոս կերպով վկայում են առ այն, որ կրոնական վերապրումի առանձնահատկությունը չի կարելի հանգեցնել մարդկային ոգու որեւէ այլ ոլորտին՝ ո՛չ բարոյականությանը, ո՛չ գեղագիտությանը, ո՛չ էլ՝ առանձին վերցված որեւէ զգացումին (օրինակ՝ վախին, հույսին եւ այլն): Ավելի ստույգ՝ այն կարելի է սահմանել որպէս ականածանքի զգացում: Համաձայն Ս. Բուլգակովի խոսքերի, կրոնական վերապրումը «մարդուն վկայում է մեկ այլ աստվածային աշխարհի իրականության մասին, բայց ոչ այն հանգամանքով, որ ապացուցում է դրա գոյությունը կամ զանազան փաստարկներով հավաստի դարձնում վերջինիս անհրաժեշտությունը, այլ այն իրողությանմբ, որ կենդանի, անմիջական կապ է հաստատում նրա ու կրոնական իրականության միջեւ, այն ցուցադրում նրան: Ճշմարիտ կրոնական ուղին բռնել է միայն այն մարդը, որն իր կենաց ճանապարհին իրապէս հանդիպել է Աստվածությանը, ում հասել է Նա, ում վրա հեղվել է Իր զորությանմբ հաղթողը»⁷: Դժվար, գրեթե անհնար է բառերով արտահայտել յուրաքանչյուր խոր վերապրում, հատկապէս՝ կրոնականը, այդուհանդերձ «հոգեբանական փաստաթղթերը» կարող են որոշակի լույս սփռել խորհրդապաշտական գիտակցության բնույթի վրա⁸: Ահա Ուիլյամ Զեյմսի աշխատության մեջ ներկայացված նմանատիպ մի վկայության բնորոշ օրինակ. «Հիշում եմ գիշերը եւ այն վայրը բլրի վրա, որտեղ իմ հոգին բացվեց Անսահմանի առջեւ: Դա երկուն՝ ներքին եւ արտաքին աշխարհների բուռն հանդիպում էր: Ներքին պայքարիցս կարծես մի խորխորատ բացվեց իմ հոգում եւ աստղերից այն կողմ բացահայտեց չուսումնասիրված մեկ այլ անդունդ: Ես միայնակ էի Նրա հետ, Ու արարել էր ինձ եւ աշխարհում առկա ամբողջ գեղեցիկը՝ եւ սերը, եւ տառապանքը, եւ ինքնին գայթակղությունը: Այլեւս չէի փնտրում Նրան, ես կատարյալ ներդաշնակություն էի զգում Նրա հոգու եւ իմ միջեւ: Արտաքին աշխարհի զգացողությունը հեռացավ ինձանից: Մնացել էր միայն ոչնչով չսահմանափակված ուրա-

⁷ Сեն С. Булгаков, Свет не вечерний, Сергиев Посад, 1917, էջ 6: Սույն գրքում հեղինակը մեծագույն խորաթափանցությամբ առաջադրում է կրոնական իմացաբանության հարցը եւ բացահայտում իր սեփական կրոնական փորձառության աշխարհը: Տեն նաեւ Н. Арсеньев, О жизни преизбыточествующей, Брюссель, 1966:

⁸ «Անհավատալիորեն դժվար է, — գրում է է. Ֆրոմը, — եթե ընդհանրապէս հնարավոր է, սահմանել կրոնական փորձառության առանձնահատկությունը: Միայն նրանք, ովքեր վերապրել են, կարող են ընկալել այն, բայց վերջիններս որեւէ բնորոշման կարիք չունեն»:

խության հափշտակությունը: Ինչպե՞ս կարելի է նկարագրել իմ վերապարումը: Դա նման է այն իրողությանը, երբ բոլոր ձայները մեծ երաժշտախմբում ձեւավորում են անսահման մի ներդաշնակություն, որի մեջ, մեր հոգին տոգորող զգացումից զատ, սուզվում է ամեն բան: Գիշերային անխախտ լռության մեջ կայծկլտուն կյանքով ապրում էր առավել հանդիսավոր խաղաղությունը: Եւ գիշերային մթնության մեջ զգում էի ինչ-որ ներկայություն. ինձ համար, առավել եւս, հասկանալի էր, որ այն անտեսանելի է: Եւ այլեւս չէի կարող կասկածել Նրա ներկայությանը, քանի որ Նրան զգում էի նույնքան հստակությամբ, որքան՝ ինքս ինձ: Իսկ եթե [զգացողության] աստիճանների միջեւ առկա էր ինչ-որ տարբերություն, ապա՝ լոկ այն պատճառով, որ Նրա իրականությունը զգում էի ավելի ուժգին, քան՝ իմ սեփականը: Այդ պահին ներսումս ծնվեց իմ բարձրագույն հավատը, Աստծու մասին իմ ճշմարիտ պատկերացումը: Այդ պահից, երբ կանգնեցի Տեսիլքների Լեռան վրա, ես զգացի, որ Հավիտենականի գորությունը համակել է ինձ: Այդ ժամանակվանից ես երբեք չեմ ունեցել սրտի նմանատիպ տրոփյուններ: Եւ եթե ես երբեւիցե երես առ երես հանդիպել եմ Աստծուն, ապա միայն՝ այն գիշեր, երբ զգացի, որ ծնվել եմ վերստին, ծնվել եմ հոգով... Այդ ընդհանուր սկսած՝ Աստծու գոյության ապացույցի վերաբերյալ որեւիցե քննադատություն չէր կարող սասանել հավատս: Այդ գիշերվանից, երբ ես զգացի Նրա Հոգու ներկայությունը, ես երբեք երկար ժամանակով զուրկ չեմ եղել այդ զգացողությունից: Իմ՝ Աստծու գոյության հանդեպ ունեցած հաստատուն վստահությունը հիմնված է հենց այդ տեսիլքի, զարմանահրաշ այդ փորձառության վերաբերյալ հիշողության վրա»⁹:

«Ես բազմիցս զգացել եմ Աստվածության հետ ունեցած իմ սերտ հաղորդակցությունը, — գրում է մեկ այլ մարդ: — Ես վայելում էի Նրա հետ ունեցած հանդիպումները, չնայած որ երբեք չեմ խնդրել եւ չեմ ակնկալել այդ: Դրանք, թվում է՝ տեղի են ունեցել բոլոր մտքերիս եւ առօրյա կյանքում գործադրված ճիգերիս մոռացությամբ միայն... Այն, ինչ զգացել եմ այդ պահին, կյանքի՝ առավել խորունկ ու ինձ համար անսովոր իմաստի լուսաճաճանչ բացահայտմանը զուգահեռ անհատականությանս առժամանակյա անհետացումն էր... Առանց Աստծու՝ աշխարհը քաոս կլիներ»¹⁰:

⁹ Տե՛ս Մ. ДЖЕЙМС, նշ. աշխ., 1910, էջ 58:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 58:

Կրոնական վերապրումներն արտացոլող վառ վկայություններ են նաեւ գրականության ու արվեստի անթիվ-անհամար ստեղծագործությունները: «Ռիգվեդայի» հիմները¹¹ եւ սուրբգրային սաղմոսները, Պալեստինայի գրած «Մարչելո Պապի մեսսան» ու Ֆրանց Լիստի «Քրիստոս» երաժշտական մեծակտավ ստեղծագործությունը, Դանթեի «Աստվածային կատակերգությունը» եւ ուղղափառ սրբապատկերները, Օգոստինոսի «Խոստովանություններն» ու Թագորի երգերը միասնաբար հաստատում են Մաքս Շելերի արտահայտած այն միտքը, համաձայն

¹¹ «Ռիգվեդա» բառը նշանակում է «հիմների իմաստություն» կամ «հիմների ուսմունք»: Այն հնդկական կրոնական հիմների մի ժողովածու է, որը պահպանված կրոնական շորս բնագրերից («Ռիգվեդա», «Սամավեդա», «Յաջուրվեդա» եւ «Աթրվավեդա») հնագույն ու հնդկական գրականության, ինչպես նաեւ փիլիսոփայության առաջին հայտնի հուշարձանն է: «Ռիգվեդայի» վերջնական ձևավորումն ավարտվել է Ք. ա. ժ. դարում, սակայն, ընդունված կարծիքների համաձայն, որոշ հիմներ ստեղծվել են ավելի վաղ ժամանակաշրջանում՝ Ք. ա. 1700–1100 թթ.: Ժողովածուն բաղկացած է տասը գրքից կամ շարքից (մանդալա), որոնք բովանդակում են 1028 հիմն՝ գրված վեդայական սանսկրիտով: Դրանք նվիրված են հնդկական աստվածություններին՝ Ինդրային (250), Ագնիին (շուրջ 200), Վարունային (12) եւ այլն: «Ռիգվեդայի» կրոնը բազմաստվածությունն է, սակայն այստեղ կան նաեւ միաստվածության ակնարկներ: Աստվածները մարդակերպ են եւ բաժանվում են երեք խմբի՝ երկնքի, մթնոլորտի ու երկրի աստվածներ: «Ռիգվեդայում» առկա են նաեւ վերացական աստվածներ՝ Խոսքը, Իմաստությունը եւ Լուսնությունը: Մոտ քսան հիմներ գրված են երկխոսության ձևով, որոնց մեջ կարելի է գրամատիկական տարերքի սաղմեր նկատել: Կան հիմներ, որոնք պարունակում են պատմական արժեքավոր տեղեկություններ: «Ռիգվեդան» հատկապես արժեքավոր է հնագույն դիցաբանության եւ Հնդկաստանում գրական ընթացքի վաղ փուլերի հետազոտման տեսանկյունից: Ժ. դարակեսին «Ռիգվեդայի» ուսումնասիրությունը նպաստել է համեմատական դիցաբանության զարգացմանը: «Ռիգվեդան» մասնավորապես աղբյուրվում է իրանական «Ավեստայի» եւ հունական առասպելների հետ: Հայ իրականության մեջ «Ռիգվեդա»-ով եւ, ընդհանրապես, վեդաներով հետաքրքրվել են Ղ. Ալիշանը, Մ. Թադիադյանը, Մ. Էմինը, Մ. Աբեղյանը, Հ. Օրբելին եւ այլն («Ռիգվեդայի» առնչությամբ առավել մանրամասն տե՛ս H. H. WILSON, Rig-Veda-Sanhitā: A Collection of Ancient Hindu Hymns, 6 vols., London, 1850–1888, եւ FREDERIC PINCOTT, The First Mandala of the Rig-Veda, “Journal of the Royal Asiatic Society”, 19 (4), Cambridge University Press, 1887, էջ 598–624, ինչպես նաեւ՝ PAUL D. TATE, Comparative Hermeneutics: Heidegger, the Pre-Socratics, and the «Rgveda», “Philosophy East and West”, vol. 32, № 1, 1982, էջ 47–59, եւ MICHAEL WITZEL, The Development of the Vedic Canon and its Schools: The Social and Political Milieu, in: MICHAEL WITZEL (ed.), Inside the Texts, Beyond the Texts: New Approaches to the Study of the Vedas, Harvard Oriental Series, Opera Minora, vol. 2, 1997, Cambridge, էջ 257–348, ու ANTONIO DE NICHOLAS, Meditations Through the Rig Veda: Four-Dimensional Man, New York, 2003: Տե՛ս նաեւ «История Всемирной Литературы», т. 1, Москва, 1983, ինչպես նաեւ՝ Т. Я. Елизаренкова, О снах в Ригведе и Атхарваведе, Санкт-Петербург: «Петербургское Востоковедение», 1995, էջ 209–221 եւ նույնի, Слова и Вещи в «Ригведе», Москва: «Восточная Литература», 1999: Հմմտ. տե՛ս նաեւ «Հին Արեւելքի Պոեզիա», Երեւան, 1982, ինչպես նաեւ՝ П. А. Гринцер, Тайный Язык «Ригведы», Москва, 1998, եւ А. С. Майданов, Тайны Великой «Ригведы», Москва, 2002 եւ այլն՝ ծնթ. թրգմ.):

որի՝ «հավատո ուղին հայտնությունը երեւացող Աստծու առնչությամբ ներքին մի ինքնաբացահայտում է»¹²:

Կրոնի ականավոր պատմաբան Ռուդոլֆ Օտտոն մատնացույց արեց այն, որ կրոնական զգացումը ծնունդ է առնում Գերագույնի իրականության վերապրումից, որը մարդու մեջ առաջացնում է արարածի՝ երկյուղածություն լի սարսափն Աստվածության անսահմանության առջեւ: «Պաշտամունքների ու դավանանքների հիմքում,— գրում է նա,— առկա է մի տարր, որը որոշակի հանգամանքներում, անկախ դրանցից, կարող է խորապես ներգործել մեզ վրա եւ զգայացունց ուժով տիրել մեր գիտակցությանը: Եկեք ներմբռնողության եւ երեւակայության ողջ համակրանքով ու խորաթափանցությամբ փորձենք հետամուտ լինել դրան ամենուր, որտեղ կարելի է հայտնաբերել այն՝ մեզ շրջապատող կյանքում եւ մարդկանց մեջ, բարեպաշտության արտաքին պոռթկումներում եւ գիտակցության՝ դրանցով պայմանավորված դրսեւորումներում, ծեսերի եւ պատարագների սահմանված ու համաշափ հանդիսավորության մեջ, ինչպես նաեւ կրոնական հին հուշարձաններից, կառույցներից, տաճարներից ու եկեղեցիներից ծնունդ առած մթնոլորտում: Սույնն անելուց հետո մենք կտեսնենք, որ բախվել ենք մի երեւույթի, որին համապատասխանող միակ անվանումը «mysterium tremendum», այսինքն՝ «սոսկալի [եւ ահավոր] խորհուրդ»-ն է»¹³:

Բնության մտահայեցողությամբ պայմանավորված՝ հաճախ է ի հայտ գալիս Աստծու զգացումը: Հասարակական քաղաքակրթության արհեստածին աշխարհը ստեպ-ստեպ բթացնում է մարդու հոգեւոր նրբազգացողությունը, բազմաթիվ խոչընդոտներ հարուցում Անդրանցականին մոտենալու ճանապարհին: Դրանից զատ, բավականին մեծ խոչընդոտ է նաեւ հանրամատչելի գրականությունից քաղված մակերեսային գիտելիքների հավասարակշռությունը: Այդ գրականությունը մարդուն ընտելացնում է այն մտքին, համաձայն որի այս աշխարհում ամեն ինչ ստեղծված է պարզագույն կերպով, եւ դա կարելի է ստուգել առողջ դատողությամբ, իսկ խորհուրդի տիրույթին վերաբերում է միայն այն, ինչը դեռ չի հասցրել հայտնվել մարդկային բանականության հերձակի տակ: Մինչդեռ իրավացի էր Այնշտայնը, երբ ասում էր, որ «գեղեցկագույն

¹² Հմմտ. տե՛ս Р. А. Бурко, Е. А. Брагина, Религия как форма духовной культуры, «Молодой Ученый», № 7 (66), Май, Казань, 2014, էջ 652 (ծնթ. թրգմ.):

¹³ Sée R. OTTO, The Idea of the Holy, London, 1950, էջ 26:

զգացողությունը կապված է խորհրդավորի վերապրումի հետ... Մարդը, որին խորթ է նմանատիպ զգայությունը, որը կորցրել է զմայլվելու եւ երկրպագելու կարողությունը, մեռած է: Իմացությունն ու զգայությունն այն իրողության, թե առկա է քողարկված մի Իրականություն, որը մեզ բացահայտվում է որպես բարձրագույն Իմաստություն եւ ճաճանչող Գեղեցկություն, ճշմարիտ կրոնականության առանցքն են կազմում»¹⁴:

«Մենք փնտրում ենք Աստծուն,— կանխազգալով Այնշտայնի միտքը՝ ասում էր Ջորդանո Բրունոն,— բնության անփոփոխ, անսասան օրենքի մեջ, այդ օրենքով առաջնորդվող հոգուն՝ երկուդածությանմբ լեցուն տրամադրության մեջ, փնտրում ենք Նրան արեւի փայլի, մեր մայր հողի արգանդից սկզբնավորվող իրերի գեղեցկության մեջ, Նրա էության ճշմարիտ ճաճանչների՝ մի երկնքի անսահման տարածության վրա լուսարձակող անթիվ-անհամար համաստեղությունների մեջ, որոնք ապրում, զգում, մտածում ու փառաբանում են Ամենաբարուն, Ամենամիակին, Ամենաբարձրյալին»¹⁵:

Տիեզերքով ոգեշնչվածության զգացումը բավականին մոտ է խորհրդապաշտական սույն փորձառությանը: Այժմ վկայակոչենք ռուս գրող Դանիլ Անդրեևի երկերից մեկում առկա «տիեզերական այս զգացողության» զարթոնքի նկարագրությունը: Ներքին իրադարձությունը, որի մասին պատմում է հեղինակը, տեղի է ունեցել նրա ներաշխարհում¹⁶՝ ամառային մի գիշեր, Նեոուսսա գետի ափին. «Մթնում էր: Կաղնիների ետեւից հանկարծ երեւաց [հորիզոնից] ցածրադիր հուլիսյան ողջ լիա-

¹⁴ Հղումը տրված է ըստ հետեւյալ աշխատության՝ Die Schönsten Gebiete der Welt, München, 1964: Այնշտայնը նույնիսկ կարծում էր, որ առանց աշխարհճանաչողության հնարավոր չէ որեւէ ճշմարիտ կրոնի գոյություն, քանզի կրոնական ոգեշնչումը սերտորեն կապված է տիեզերքի մտահայեցության հետ: Այստեղից էլ նրա հանրաճանաչ աֆորիզմը. «Բնագիտությունն առանց կրոնի կաղ է, կրոնն առանց բնագիտության՝ կույր» (տե՛ս A. EINSTEIN, Wissenschaft und Religion, 1940 [գիտաժողովի զեկույց]: Հմմտ. տե՛ս նաեւ A. EINSTEIN, Naturwissenschaft und Religion, "Physikalische Blätter", 1960, Heft 7, էջ 356՝ ծնթ. թրգմ.): Սույն հոդվածի կամ զեկույցի բավականին ո՛չ ճշգրիտ մի թարգմանություն տեղ է գտել հետեւյալ հրատարակության մեջ՝ А. Эйнштейн, Собрание научных трудов, т. IV, Москва, 1967, էջ 176: Մեջբերումն առկա է նաեւ հետեւյալ գրքում՝ М. БОРН, Физика в жизни моего поколения, Москва, 1963, էջ 389:

¹⁵ Տե՛ս Дж. Бруно, О безмерном и неисчислимом, цит. по книге: А. Риль, Введение в современную философию, пер. с франц., Санкт-Петербург, 1904, էջ 25:

¹⁶ Սույն հատվածում հեղինակը կիրառել է ռուսերեն «душа» բառը, սակայն հաշվի առնելով հայերենի լեզվամտածողության առանձնահատկությունը՝ այն թարգմանել ենք «ներաշխարհ» (ծնթ. թրգմ.):

լուսինը: Աստիճանաբար դադարեցին զրույցներն ու պատմությունները, ընկերները մեկ առ մեկ ննջեցին թեթեւակի ճարճատող խարույկի շուրջը, իսկ ես արթուն մնացի կրակի մոտ՝ մերթըմերթ թափահարելով մեծ ճյուղը՝ մոծակներից պաշտպանվելու համար:

Եւ երբ լուսինն ուռենու խիտասաղարթ ճյուղերի նախշավոր նեղ տերեւների ետեւից անաղմուկ տեղաշարժով հայտնվեց իմ տեսադաշտում, սկսվեցին այն ժամերը, որոնք, թերեւս, չքնադագույն պահերն էին իմ կյանքի: Մի գրկաշափ խոտադեզին թիկնած հանգիստ շնչելով՝ ես լսում էի, թե ինչպե՞ս է ետեւում՝ ինձանից մի քանի քայլ հեռավորության վրա հոսում նեռուսսան, բայց կարծես՝ սեփական հոգուս միջով: Սա առաջին արտասովոր [զգացողություն] էր: Հանդիսավոր եւ անաղմուկ՝ իմ միջով անցնող հոսանքի մեջ լցվեց այն ամենը, ինչ կար երկրի վրա, եւ ամեն բան, ինչ կարող էր լինել երկնքում: Մարդկային սրտի համար հագիվ թե տանելի երանության մեջ ես զգում էի, թե ինչպե՞ս էին ներդաշնակ գնդերը, դանդաղ պտտվելով, սահում համաշխարհային խմբապարում, բայց՝ իմ միջով, եւ այն ամենը, ինչ կարող էի մտորել կամ պատկերացնել, համակված էր ցնծաբեր միասնությամբ: Իրականում ամեն ինչ՝ այս դարավոր անտառներն ու վճիտ գետերը, խարույկի շուրջ քնած մարդիկ եւ այլ մարդիկ, մերձավոր ու հեռավոր երկրների ազգերը, առավոտյան քաղաքներն ու աղմկալի փողոցները, սրբազան պատկերներով լի տաճարները, անդուրե՛ն ծփացող ծովերը եւ ճոճվող խոտերով տափաստաններն այդ գիշեր իմ մեջ էին, իսկ ես՝ այդ ամենի մեջ: Ես պառկած էի փակ աչքերով: Եւ գեղեցիկ, ճերմակափայլ, մեծ ու ծաղկուն աստղերը, որոնք բնավ նման չեն առօրյայում մեր տեսածին, սպիտակ ջրաշուշանների նման բոլոր կողմերից նույնպե՞ս սահում էին համաշխարհային գետին համընթաց: Թեեւ արեւը չէր երեւում, բայց, կարծես, այն նույնպե՞ս տեսադաշտիս մոտակայքում էր: Բայց ոչ իր ճաճանշափայլությամբ, այլ բոլորովին այլ՝ մինչ այդ ինձ անծանոթ լույսով էր համակված այս ամենը, եւ ամեն բան, որ հոսում էր իմ միջով եւ, միեւնույն ժամանակ, օրորում էր ինձ ամենաբավ սիրով, ինչպե՞ս երեխային՝ օրորոցում: Փորձելով բառերով արտահայտել նմանատիպ ապրումները՝ ավելի պարզ, քան՝ երբեւէ, զգում ես լեզվի աղքատությունը»¹⁷:

¹⁷ Sէս Դ. Լ. ԱՆԴՐԵԵՎ, Собрание сочинений, т. 2, книга 2: О метаисторическом и трансфизическом методах познания, глава 2: Немного о трансфизическом методе, Москва: Московский рабочий: Присцельс, 1995, էջ 86–87 (ծնթ. թրգմ.):

Աստվածային խորհուրդի ընկալման առնչությամբ աշխարհի գեղեցկության նշանակության վերաբերյալ է խոսում նաեւ աստղագետ Կամիլ Ֆլամարիոնը.

«Եթե դուք ուսումնասիրում եք բնությունը, երկինքը, որտեղ բյուրեւ բազում աշխարհներ լույսի ու կյանքի արգանդում ձգտում են միմյանց, եթե ձեզ հայտնի են այդ բնության օրենքներն ու ընդհանուր ներքին կառուցվածքը, ապա կարո՞ղ եք արդյոք չողջունել նյութական շղարշի միջոցով բարձրաձայն խոսող Գերագույն Բանականությանը: Լեռների լանջերին սահող երեկոյան ստվերները, անտառից տարածվող անուշահոտությունը, խոնարհված ծաղկաբաժակները, օվկիանոսի խուլ, անլռելի աղմուկը, աստղալից գիշերների խոր լռությունն առավել գունագեղությամբ ու ավելի համոզիչ են խոսում Աստծու մասին, քան՝ մարդկային բոլոր գրքերը»¹⁸:

Սա այն զգացողությունն է, որն իր մարմնավորումն է գտել Մ. Լերմոնտովի «Երբ մեղմ ծփում է արտը ոսկեշող...» նշանավոր բանաստեղծության մեջ. այն եզրափակվում է հետեւյալ բառերով.

«Այնժամ դադրում է իմ հուզված հոգին, Մռայլ ճակատիս թախիծը ցրվում. եւ ես զգալով բախտը երկրային, Հոգով տեսնում եմ Աստծուն երկնքում...»¹⁹:

Իսկ ահա հետաքրքրաշարժ խոստովանությունն այն մարդու, որը, տեսականորեն իրեն համարելով անհավատ, իր կյանքի երկար տարիների ընթացքում զգացել է Աստծու մերձավորությունը:

«Քսանից երեսուն տարեկան հասակում,— ասում է նա,— ես աստիճանաբար դարձա անհավատ, սակայն չեմ կարող ասել, որ երբեւէ կորցրել եմ Հ. Սփենսերի լավագույնս նկարագրած բացարձակ իրական-

¹⁸ Տե՛ս К. ФЛАММАРИОН, Бог в природе, пер. с франц., Санкт-Петербург, 1900, գլ. 2-րդ: Նույնիսկ դրապաշտ (պոգիտիվիստ) Ա. Ֆորելն է ասում հետեւյալը. «Մենք խորագույն ակնածանքով խոնարհվում ենք ամենուրեք, համաշխարհային յուրաքանչյուր ատոմում ինքն իրեն դրսևորող հավիտենականի... անիմանալի ամենագոյությունն առջեւ... Մենք որեւէ իրավունք չունենք բացասել Նրան այն պարզ պատճառով միայն, որ չգիտենք եւ ի զորու չենք ընկալելու համաշխարհային գոյության վերաբերյալ բնագիտական ուսմունքը» (տե՛ս А. ФОРЕЛЬ, Мозг и Душа, пер. с нем., Санкт-Петербург, 1912, էջ 31–32):

¹⁹ Ռուս մեծանուն գրող Միխայիլ Լերմոնտովի հիշյալ բանաստեղծության համապատասխան հատվածի ինքնուրույն թարգմանության փոխարեն սույն հատվածում զետեղել ենք դրա՝ Ալեքսանդր Մատուրյանի հայերեն թարգմանած տարբերակը (առավել մանրամասն տե՛ս ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐՅԱՆ, Ռուս Բանաստեղծներ, Պուշկին եւ Լերմոնտով, առաջին գրքույկ, Մոսկվա, 1905՝ ծնթ. թրգմ.):

նությունն այդ «անորոշ գիտակցությունը»²⁰, որը գտնվում է երեւոյթների աշխարհից այն կողմ: Ի տարբերություն Սփենսերի՝ սույն իրականությունն ինձ համար պարզապես Անիմանալի չէր, քանի որ թեեւ դադարել էի Աստծուն դիմել մանկական աղոթքներով եւ երբեք ոչինչ չէի խնդրել Անտեսանելիից, այնուամենայնիւ, որոշ տեղեկությունների հիմամբ ենթադրում եմ, որ ես հաճախ Նրա հետ ունեցել եմ այնպիսի փոխհարաբերություն, ինչպիսին ձեւավորվում է աղոթքի միջոցով... Կյանքիս դժվար պահերին, չգիտեմ՝ ինչպես առավել լավ արտահայտվեմ՝ Նա ինձ հետ է եղել, կամ ես՝ Նրա հետ. Նա զորացնում եւ անսահման կենսունակություն մեջ էր համակում ինձ, որպեսզի վերստին կարողանայի զգալ Նրա խորհրդավոր փրկարար ներկայությունը: Դա, կարծես թե, կյանքի, արդարության, ճշմարտության ու զորության անսպառ աղբյուր էր, ամեն անգամ՝ տկարության պահերին բնազդաբար էի դիմում Նրան: Եւ Նա միշտ փրկում էր ինձ փորձանքից: Իսկ այժմ հասկանում եմ, որ իմ ու Նրա միջեւ եղել է անձնական հարաբերություն, որովհետեւ վերջին տարիներին, երբ ես կորցրի առ Նա տանող ճանապարհները, անդառնալի կորստի հստակ զգացողություն առաջացավ մոտոս»²¹:

[Ուիլյամ] Ջեյմսի վկայաբերած այս ուշագրավ խոստովանությունը եւս մեկ անգամ ցույց է տալիս, թե ինչպես կարող է ներմբռնողությունը դրսևորվել՝ անկախ «աշխարհայացքից» եւ նույնիսկ՝ դրան հակառակ²²: Արտաքին ապացույցները, որոնք վերաբերում են խորհրդոց խորհուրդին, որին մենք փորձում ենք մերձենալ բանականության հենակների օգնությամբ, երբեք չեն կարող ծնունդ տալ հավատին: Այդ իսկ պատճառով, խոսելով կաթոլիկ փիլիսոփա Էդուարդ Լերուայի բառերով, «եկեք հրաժարվենք այն մտքից, որ փաստարկումն արդեն ավարտված է՝ նախքան հավատի գործողության սկիզբը»²³:

Այդ դեպքում ինչո՞ւ էին քրիստոնեական բազմաթիվ մտածողներ կարծում, որ բանականությունը նույնպես կարող է ինչ-որ բան ասել Աստծու մասին:

²⁰ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս «Краткий Очерк Истории Философии», под редакцией М. Т. Иовчука, Т. И. Ойзермана, И. Я. Щипанова, 2-е изд., Москва, 1971, т. XVII, § 1, էջ 513–517 (ծնթ. թրգմ.):

²¹ Տե՛ս Ս. ДЖЕЙМС, նշ. աշխ., 1910, էջ 51, իսկ վերոնշյալ խոստովանության ամբողջական տարբերակը տե՛ս նույն տեղում, էջ 51–52 (ծնթ. թրգմ.):

^{22*} Ինչպես ենթադրում են [որոշ հետազոտողներ]՝ Ուիլյամ Ջեյմսը գրել է հենց իր մասին:

²³ Տե՛ս Э. ЛЕРУА, Догмат и Критика, пер. с франц., Москва, 1915, էջ 309:

Նրանք մյուսներից ավելի վատ չէին հասկանում, որ ներքին անկեղծ մտահայեցությունը բարձր է տրամաբանությունից, բայց տվյալ դեպքում մատնացույց էին անում այն, որ նույնիսկ մեր սահմանափակ մտածողությունն ինչ-որ չափով ի զորու է մեզ մերձեցնելու Աստծու մասին հասկացությանը:

Հարկ է հիշել, սակայն, որ տրամաբանական բոլոր ապացույցներն իրենց իսկ էությունամբ հարկադրական բնույթի են: Հավաքաբանությունների (սիլլոգիզմ) համար չկա ազատություն. դրանք մտավոր ստրկության արգասիք են: Իսկ քանի որ հոգեւոր ներմբռնողությունը բացահայտում է մեզ համար բարձրագույն Իրականությունը՝ որպես բացարձակ ազատություն, ուստի եւ այն մեր սահմանափակ մտածողությամբ շղթայակապելու փորձը կլինեն անօրինական ոտնձգություն: Հետեւաբար, Կանտն իրավացիորեն կարծում էր, որ Աստծու կեցության վերաբերյալ «ապացույցներին» հատուկ չէ հաւկադրական զորությունը:

Այնուամենայնիվ, մարդը զգում է իր հոգեւոր փորձառությունն իմաստավորելու անհրաժեշտություն: Պետք է միայն հիշել, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե «ապացույցներին»՝ բառիս նեղ իմաստով, այլ՝ վկայություններին, որոնք բացարձակապես նույնական չեն:

* * *

Իմաստավորման այդ ճանապարհին մենք, նախ եւ առաջ, պետք է եւս մեկ անգամ դիմենք մեզ շնորհված ամենաարժանահավատ բանին՝ մեր ներաշխարհին: Մարդկային մարմինը շրջակա աշխարհի մի մասն է, ամեն դեպքում՝ դրա հետ սերտորեն կապված ինչ-որ մի բան. այն իր վրա զգում է ձգողականության օրենքը, ջերմաստիճանի տատանումները. մենք ցավ, սով ու ծարավ ենք զգում, մի խոսքով՝ մեր «ձեռքերն ու ոտքերը» կապված են արտաքին բնությամբ: Մեր երազանքները՝ լինի դա ազատ թռիչք օդում կամ շնչառություն ջրի տակ, մշտապես հանդիպում են դիմադրության, որը մեզ հիշեցնում է մեր կաշկանդվածության մասին:

Եւ, միեւնույն ժամանակ, մարմնական այդ ստրկացմանը դիմակայում է մեր հոգեւոր ներաշխարհը: Վերջնական վստահությամբ մենք զգում ենք դրա իրականությունը: Եւ մեր միտքը ո՛չ միայն ազատ ճախրում է անմատչելի տարածություններում, հեռավոր անցյալում ու ապագայում, տիեզերքի անապատներում եւ ջրի կաթիլում, այլեւ հիանալի է,

որ մեր ներքին կյանքը որակապես տարբերվում է արտաքին գոյությունից, ընթանում՝ իր առանձնահատուկ օրենքների համաձայն: Այստեղ մենք հաղթանակ ենք տանում աշխարհի մեխանիկական հարկադրանքի նկատմամբ: «Իր իսկ անձի բնությունը, — գրում է ռուս մտածող Վ. Նեսմելովը, — մարդն անխուսափելիորեն ընկալում է իրեն որպես իր ինքնակամ գործողությունների ազատ պատճառ ու նպատակ»²⁴:

Ինչպես մեր մարմինն արտացոլանքն է նյութական գոյության, այնպես էլ մեր հոգեւոր ներաշխարհն, իր հերթին, վկայում է հոգեւոր կեցության²⁵ իրականության մասին: Մարդը՝ այդ միկրոտիեզերքն իր մեջ, բացահայտում է մի իրողություն, որը, համաձայն Ռուդոլֆ Էյքենի բնութագրման, «չի կարող մարդկային մտածողության պարզ գիտակցություն լինել. այն իր հետ բերում է չափազանց շատ յուրահատուկ կարողություններ ու կենսակարգեր, որոնք հնարավոր չէ արհեստական ճանապարհով սահմանել ո՛չ հիմա, ո՛չ էլ՝ երբեւէ: Բացի այդ, դրա ու բնական բարեկեցության շահերի միջեւ առկա է այնպիսի հակասություն, այսինքն՝ մարդուց այնքան աշխատանք ու զոհաբերություն, նրա էության ծանրության կենտրոնի այնպիսի լիակատար տեղափոխություն է պահանջում, որ երջանկության պարզ ձգտումը երբեք չէր կարող հանգեցնել դրան... Այն կարելի է ընկալել միայն որպես տիեզերքի ամբողջության մի շարժում, որը փոխանցվում է մարդուն եւ շարունակվում նրա մեջ: Հոգու կյանքը միանգամայն անհիմնալի է եւ այն երբեք չէր կարող զորություն դառնալ մեր մեջ, եթե նրան բնորոշ չլիներ մարդու համեմատ ունեցած անկախությունը, եթե նրա մեջ դրսևորվող միասնական ընդհանուր կյանքը չվերաբերեր բուն իրականությանը եւ չձեւավորեր իրական կապը»²⁶:

Հայտնագործության ճանապարհին իր կյանքը զոհաբերող գիտնականը, մահվան դեմքին ժպտացող՝ հանուն համոզմունքների նա-

²⁴ С. В. Несмелов, Наука о человеке, т. 1, Казань, 1906, էջ 242:

²⁵ Բնագրի սույն հատվածում Ալեքսանդր Մենը կիրառել է «духовное измерение» ձեւակերպումը: Հայտնի է, որ «измерение» եզրույթը, սովորաբար, հայերեն թարգմանվում է «չափ, չափում» բառերով, այնինչ նշյալ հասկացությունները լիարժեք չեն արտահայտում հեղինակի միտքը, ուստի տվյալ եզրույթի ձեւավորման ընթացքն ու հոմանիշները ուսումնասիրելուց հետո որոշեցինք օգտագործել վերջինիս՝ «духовное бытие», այսինքն՝ «հոգեւոր կեցություն» հոմանիշը, որը լիովին համապատասխանում է բնագրի խնդրո առարկա հատվածի իմաստին (ծնթ. թրգմ.):

²⁶ С. В. Р. Эйкен, Основные Проблемы Современной Философии Религии, пер. с нем., Санкт-Петербург, 1910, էջ 6–7:

հատակը, երաժշտություն լսելու ընթացքում արցունքները զսպել չկարողացող մարդը՝ նրանք բոլորն անցնելով բնական իրականության սահմանագիծը՝ մոտեք են գործում հոգեւոր իրականության ոլորտ: Միայն դրանում իր ունեցած մասնակցության շնորհիվ է մարդը, բառիս բուն իմաստով, դառնում մարդ: Միայն դրա շրջանակում ենք կարող գտնել մեր գերբնական հոգեւոր կարիքների արդարացումն ու բավարարությունը:

Այսպիսով, ինչպես բնութագրում է Նեսմելովը, «մարդը ո՛չ միայն հավատում է գերզգայուն աշխարհի իրական կեցությանը, այլ ուղղակիորեն գիտի այդ կեցության մասին, որովհետեւ ինքն իրեն չի կարող գիտակցել այլ կերպ, քան միայն՝ սեփական անձնավորության գերզգայուն բովանդակության մեջ»²⁷:

Աստվածամերժության (աթեիզմի) համոզմունքների կրող գոյութենապաշտները պնդում են, որ աշխարհի «անիմաստությունը» դրսևորվում է այն ժամանակ, երբ վերջինս բախվում է մարդկային «ես»-ին, որը միայնակ աքսորյալի պես ապարդյուն փնտրում է իմաստն ու տենչում բարձրագույն ներդաշնակությանը: Սակայն որտեղից են ի հայտ եկել այդ փնտրտուքներն ու փափագները: Արդյո՞ք հենց դրանք մատնացույց չեն անում այն հոգեւոր կեցությունը, որն արտացոլվում է մարդու մեջ:

«Մարդիկ ստեղծում են Աստծուն», այդպիսին է, առհասարակ, աստվածամերժության հետևորդների պնդումը: Բայց իրականում նրանք հազվադեպ են մտածում այն մասին, թե ինչո՞ւ է դա տեղի ունենում, եւ կարո՞ղ է արդյոք այստեղ ինչ-որ «հետադարձ կապ» լինել: Ինչպես արդեն տեսանք, միայն վախի, տգիտության եւ արտաքին պայմանների՝ վկայակոչված պատճառաբանություններն այստեղ բավարար չեն: Ամենակարեւորն այն է, որ մարդն իր միջոցով եւ իր մեջ հայտնաբերում է մեկ այլ՝ բնությունից տարբեր կեցություն: Եւ որքան արդյունավետ ու կատարյալ է վերջինիս ինքնաճանաչողության գործընթացը, այնքան առավել իրական է դառնում անտեսանելի այդ աշխարհը, որը հավատի գործողության արդյունքում բացահայտում է իրեն՝ որպես առանձին անձնավորության սահմանները գերազանցող մի իրականություն: «Բարձրանալ առ Աստված, — ասում էր ֆրանսիացի փիլիսոփա Գ. Մար-

²⁷ Сн В. НЕСМЕЛОВ, *նշ. աշխ., հտ. Ա.*, էջ 262: Сн նաեւ П. НЕЧАЕВ, *Теизм как проблема разума, Сергиев Посад, 1916*, էջ 327, *ինչպես նաեւ՝* А. ВВЕДЕНСКИЙ, *Вера в Бога, ее происхождение и основания*, Москва, 1891:

սելը,— նշանակում է ներթափանցել մեր մեջ, ավելին՝ մեր խորքերը, եւ ինքներս գերազանցել մեզ»²⁸։

Եթե մենք նյութական թագավորության մեջ ունենք «պատուհաններ», ապա մեր հոգեւոր «եսը» կարող է պատուհան դառնալ դեպի տիեզերական Հոգու աշխարհ։ Մարդու եւ բնության միջեւ ներդաշնակությունը նրա երկրային կյանքի հիմքն է։ Բարձրյալի հետ միությունն սահմանում է նրա հոգեւոր գոյությունը։ Այդ իսկ պատճառով Բերգսոնը խորհրդապաշտական փորձառության մեջ տեսնում էր ո՛չ միայն անցումն առ Աստվածային Միասնությունը, այլեւ մարդկության հետագա զարգացման գրավականը²⁹։

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

Թուսերենից թարգմանությունը՝
ՅՈՒԱԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ

²⁸ G. MARCEL, *Existentialisme Chrétien*, Paris, 1947, էջ 15։

²⁹ ՏՆՍ H. BERGSON, *նշ. աշխ.*, 1969, էջ 325։